

DOI 10.26886/2311-4517.4(84)2022.2

УДК: 979

РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В КІНЦІ XVIII СТОЛІТТЯ

Павло Хоменко, аспірант

<https://orcid.org/0000-0002-9263-1496>

e-mail: pashahomenko@ukr.net

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», Київ

В статті розкрито підготовка, хід та здійснення російського військового втручання в межі східних польських воєводств, показані експансіоністські плани у відторгненні Правобережної України. Розглянуто наміри Росії не тільки по захопленню, але й закріпленню в міжнародно-правовому плані західних територій та поширенню російського імперського адміністративно-територіального військового устрою

Спрямованість на забезпечення імперських інтересів у новій території і засоби самої інкорпораційної політики визначали її характер та особливості, а відтак перспективи розвитку Правобережжя як окраїни, колонії нової метрополії.

Ключові слова: Річ Посполита, політика Російської імперії, поділи Речі Посполитої, окупація, експансія

аспірант, Хоменко Павел, Российско-польское военное противостояние на украинских землях в конце XVIII века./ Государственное учреждение «Институт всемирной истории НАН Украины», Киев

В статье раскрыта подготовка, ход и осуществление российского военного вмешательства в пределы восточных польских воєводств, показаны экспансионистские планы по

отторжению Правобережной Украины. Рассмотрены намерения России не только по захвату, но и закреплению в международно-правовом плане западных территорий и распространению российского имперского административно-территориального военного устройства.

Направленность на обеспечение имперских интересов в новой территории и средства самой инкорпорационной политики определяли ее характер и особенности, а затем перспективы развития Правобережья как окраины, колонии новой метрополии.

Ключевые слова: Речь Посполитая, политика Российской империи, разделы Речи Посполитой, оккупация, экспансия

Pavlo Khomenko, Postgraduate student, Russian-Polish military confrontation on Ukrainian lands in the late XVIII century / SI "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine" Ukraine, Kyiv

The article reveals the preparation, course and implementation of the Russian military intervention in the borders of the eastern Polish voivodeships, shows the expansionist plans for the rejection of Right-Bank Ukraine. Russia's intentions not only to capture, but also to consolidate the western territories in international legal terms and spread the Russian imperial administrative-territorial military system are considered

The focus on securing imperial interests in the new territory and the means of the incorporation policy itself determined its nature and features, and hence the prospects for the development of the Right Bank as a suburb, a colony of the new metropolis.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, policy of the Russian Empire, the Polish–Lithuanian Commonwealth, occupation, expansion

Вступ. Питання про причини розділів Польщі представлено в

історіографії як комплекс внутрішніх факторів (занепад Речі Посполитої) та зовнішньополітичних умов. При цьому польські історики підкреслюють, що міжнародні відносини, міжнародні кризи зумовили розділи польської держави, тоді як військова слабкість шляхетської республіки стала опосередкованою причиною, яка вплинула на вибір об'єкту розділів з боку Австрії, Прусії і особливо Росії.

Предметом дослідження є комплекс питань, пов'язаних з участю Росії в розділах Речі Посполитої в 1772, 1793 і 1795 роках. Основне завдання - викласти на архівно-документальній основі передісторію та історію приділивши особливу увагу тим моментам, які продовжують залишатися об'єктом наукової дискусії. Подібний підхід обумовлений тим, що при нинішньому, досить високому рівні вивченості проблематики поділів Речі Посполитої по цілому ряду її аспектів вітчизняними і зарубіжними істориками висловлюються різні, нерідко полярно протилежні точки зору і відбувається це в силу відсутності архівно-документальної бази або сумнівів, які викликають ті чи інші документи, введені в науковий обіг переважно в XIX столітті.

Наукова новизна публікації полягає в аналізі участі російських військових у поділі польських територій на Правобережній Україні.

Об'єкт наукового дослідження – російські війська як ефективний інструмент зовнішньої політики Російської імперії наприкінці XVIII ст.

Метою цієї статті є дослідити участь російських військ у поділах Речі Посполитої на Правобережній Україні.

Наукова література, присвячена військовій складовій поділів Польщі є багатогранною. Так, у дореволюційній російській історіографії поділи Польщі та участь в них армії досліджували С.Соловйов, В.Ключевський, М.Костомаров, А.Корнілов та інші. Поряд

із зусиллями Катерини II та її оточення у дипломатичній сфері, далеко не останню роль відігравали збройні сили. Тобто, армія перебувала у якості надійного і безвідмовного інструмента зовнішньої політики Російської імперії наприкінці XVIII ст. Накази і розпорядження дипломатам неодмінно синхронізувалися з наказами генералам, і навпаки.

Увійшовши на територію Речі Посполитої в ніч із 7 на 8 травня 1792 року, російські війська окупували Правобережжя одночасно з трьох напрямків. Не зустрічаючи на своєму шляху істотного опору з боку менш чисельної (45 тис. осіб), погано озброєної і дезорганізованої польської армії, вже на початку липня перейшли Буг та оволоділи стратегічним простором між Бугом і австрійським кордоном і тим самим повністю позбавили поляків можливості військового опору. Єдиною блискучою перемогою останніх [4, с. 381] над переважаючими в живій силі та озброєнні військами генералів І. Моркова і М. М. Кречетникова була битва армії князя Ю.Понятовського та генерала Т.Костюшка під Зеленцями 18 червня 1792 року, що в Південно-Східній Волині [1, с. 203]. Однак її наслідками вони не змогли скористатися через вагому підмогу генерала В. В. Каховського та прохання короля до Ю.Понятовського згорнути бойові дії. В умовах окупації Правобережжя [8, с.130], щільного оточення росіянами та ультимативного звернення імператриці Катерини II король Речі Посполитої Станіслав Август відступився від “революції 3 травня” і 23 липня ганебно приєднався до Торговицької конфедерації [2, с. 39].

Фактично з літа 1792 року на Поділлі, Брацлавщині, Київщині та Волині, що складали Правобережну Україну, розпочався процес переходу мешканців на сторону росіян. Але частина польських магнатів і шляхти робити це відмовлялась. Важливим пунктом їхньої

опозиції російським військам став Кам'янець-Подільський. Військове командування було готове силою примусити жителів складати присягу. Для цього за його вказівкою навіть розробили план облоги найбільшого міста-фортеці. Але, керуючись політичними міркуваннями, російський уряд не дав розпорядження розпочинати воєнні дії. Комендантом Кам'янецької фортеці тоді був Й.Орловський, який за своїми переконаннями підтримував Торговицьку конфедерацію і потенційно міг перейти на бік росіян. Подібних поглядів дотримувався й А.Злотницький –маршалок осередку конфедерації у Подільському воєводстві, в розпорядженні якого перебував військовий гарнізон [3,с.129].

Враховуючи це, російські війська під керівництвом генерала В.Дерфельдена у травні 1792 року розташувались неподалік міста і тим самим ускладнили його життєзабезпечення, зокрема підвезення до нього продовольства та провіанту. Оцінивши обстановку, Й.Орловський звернувся з листом до кам'янецького коменданта з пропозицією приєднатися до них заради спільної Батьківщини. Посилаючись на відсутність щодо цього розпоряджень від вищого начальства, А.Злотницький позитивної відповіді не дав. Водночас, пояснив, що підпорядковані йому війська не будуть протидіяти конфедератам і росіянам, якщо ті не завдаватимуть місту шкоди. Невизначена ситуація без відкритого протистояння і бойових дій зберігалася до кінця літа, коли в Кам'янець - Подільський надійшла інформація про те, як поступив король і що польські війська стали союзницькими російським. За таких обставин, 27 серпня гарнізон міста на чолі з комендантом Й.Орловським, який до цього зберігав нейтралітет, також приєднався до конфедератів, що діяли під контролем росіян, зокрема особливого уповноваженого уряду барона Блера [6].

Про перебіг подій у цей час навколо Кам'янця-Подільського Ю. Сіцінський, посилаючись на записку польського офіцера кам'янецького гарнізону А. Пташинського, описує так: “До початку грудня 1792 року політична ситуація залишалась незмінною: у Речі Посполитій управляли на основі конституції 1792 року. їм протистояли конфедерати, але фактично обстановку контролювали російські війська” [9, с. 92]. Саме тоді, ще до офіційного поділу Речі Посполитої і переходу Правобережжя під російську юрисдикцію, був завданий перший удар по м. Кам'янцю-Подільському як центру Подільського воєводства. Початок цьому дав секретний рескрипт Катерини II від 8 грудня 1792 року, яким передбачалось приєднати “по удобности” частини Подільського воєводства до майбутніх Волинської і Брацлавської губерній, внаслідок чого місто позбавлялось статусу великого адміністративно-територіального центру [7, с.119]. Головним у цьому документі було те, що генерал М.М.Кречетников отримав від російської самодержиці безпосереднє завдання здійснити за допомогою очолених ним військ приєднання до імперії східних провінцій Речі Посполитої, в тому числі Правобережної України, зайнятої російськими військами. У документі імператриця наголошувала, щоб “главное внимание при самом объявлении манифеста обратитъ Каменец-Подольскому: для сего с учреждением кордона единовременно и не теряя времени третий корпус, под командою генерал-поручика В.Дерфельдена собратся имеет в окружностях сей крепости, достигая к ней разными путями, и так оную обложить, чтобы ничего ни в крепость, ни из оной не выводило. Заперев таким образом проходы, дать знать командующему гарнизоном и всем жителям города об изданном манифесте; требуя от них, чтобы немедленно покорилось и во главе с ее маршалом А.Злотницким тем доказали бы усердие к Престолу Нашему, не

допуская употреблять силу оружия, к чему для устрашения города и нужные приготовления делать можете. Сей важный город надлежит иметь в руках наших и чем скорее то учинится, тем будет полезнее, ибо с покорением оного всё кончится и всё будет спокойно”[6, с.10-16].

Аналіз зазначеного документу дозволяє зробити кілька принципових висновків про посилену увагу політичного та військового керівництва до Кам'янця-Подільського. По-перше, в планах царизму Кам'янець-Подільський посідав винятково важливе значення як стратегічне, прикордонне місто. По-друге, у Кам'янці-Подільському імперська влада була встановлена в часі найпізніше за допомогою ультиматуму, що опирався на військову силу. По-третє, у Санкт - Петербурзі розглядали місто як останній оплот польської державності, який потрібно було ліквідувати невідкладно. Головним виконавцем щодо оволодіння містом самодержиця визначила генерал-поручика В.Дерфельдена. По-четверте, самодержавство застосовувало військові частини не тільки для встановлення своєї влади в Кам'янці-Подільському, а й для залякування ними та неодмінного спонукання українського населення до підкорення російським властям. По-п'яте, з оволодінням центру Подільського воєводства росіяни пов'язували завершення процесу приєднання Правобережної України і сподівалися, що після цього в краї настане спокій і покірність корінних мешканців[12, с.50].

Через день після підписання конвенції російські війська під командуванням генерала М.М.Кречетникова та пруські під керівництвом генерала Меллендорфа почали займати найважливіші пункти в приєднаних провінціях [10, с.135]. І знову, як у травні 1792 року, в епіцентрі політичних подій, в силу свого значення, об'єктивно опинилася кам'янецька фортеця, а від ставлення до них з боку військ

гарнізону значною мірою залежав розвиток і кінцевий результат намірів царизму. І це закономірно, адже Кам'янець-Подільський до другого поділу Речі Посполитої відігравав винятково важливу роль у якості адміністративного центру Подільського воєводства, а кам'янецька фортеця виступала військовим оплотом польської королівської влади в регіоні.

З цього часу події навколо Кам'янця-Подільського почали розвиватись у заданому росіянами напрямі. На початку 1793 року комендант Кам'янецької фортеці генерал-майор коронного війська Й.Орловський передав керівництво фортецею і кам'янецьким гарнізоном полковнику М.Галицькому, а сам виїхав до м. Гродно, з якого Торговицька конфедерація, підтримувана російськими військами, управляла всією Річчю Посполитою. Тоді ж відразу за вказівкою Катерини II генерал направив під Кам'янець-Подільський 11-тисячне військо В.Дерфельдена із завданням взяти фортецю без застосування зброї [10, с.137].

У день, коли по всьому Правобережжю був оголошений маніфест командувача російськими військами М.М.Кречетникова і жителі Правобережної України складали присягу на вірність імператриці, до Кам'янця-Подільського прибув російський військовий кур'єр майор Гржегожевський із вимогою генерала М.М.Кречетникова негайно здати місто. Полковник М.Галицький відповів, що зробити цього не може, оскільки Торговицька конфедерація наказала йому передати командування маршалку подільського осередку конфедерації, уродженцю села Демшин, що на Кам'янецьчині, А.Злотницькому, призначеному в лютому комендантом кам'янецької фортеці. Отримавши таку відповідь, кур'єр повернувся в розташування російських військ. Незабаром до Кам'янця-Подільського приїхав генерал А.Злотницький і взяв на себе

керівництво обороною міста. Але переговори з командуванням “союзницьких” військ щодо переходу Кам’янця-Подільського і його гарнізону на бік росіян комендант провів лише 20 квітня 1793 року. Про мотиви переговорів, їх хід і наслідки в літературі зафіксовано дві точки зору. Одна з них належала вищезгадуваному майору А. Пташинському, інша - самому коменданту фортеці А.Злотницькому.

За його повідомленням, у березні 1793 року підрозділи 3-го російського корпусу на чолі з генералом В.Дерфельденом оточили і взяли в облогу місто. Тим часом, інші військові частини, дислоковані в Правобережжі, були приведені в бойову готовність. 27 березня (за новим стилем - 7 квітня) по всіх містах і містечках Поділля та Волині був оприлюднений маніфест М.М. Кречетникова про приєднання Подільського і Брацлавського воєводств до Росії і про те, що їх мешканці склали присягу на вірність російській імператриці Катерині II. Лише оточений військами Кам’янець - Подільський, деякий час залишався поза контролем росіян. Його перехід на сторону імперії був лише справою часу. Тим більше, що в Правобережжі ними було вже встановлено військово-політичний режим. Що ж до А.Злотницького, то, за висловом Ю.Сіцінського, з самого початку він був одним з керівників конфедерації, а, побувавши в Петербурзі, перетворився у переконаного союзника росіян. Не випадково Торговицька конфедерація, взявши верх у політичному протистоянні, 11 лютого призначила його комендантом фортеці. Прибувши 7 квітня до Кам’янця-Подільського, генерал А.Злотницький, комендант міста, взяв на себе командування гарнізоном, який нараховував близько 3 тисяч війська та 245 гармат різного калібру, і негайно видав розпорядження щодо оборони фортеці та одночасно послав поручника Скіпова кур’єром у Гродно за інструкціями, що йому робити в такій ситуації. Незабаром той повернувся з вказівкою від коронного

гетьмана С.Ржевуського триматися якомога довше, але на його допомогу не розраховувати. Ситуацію ускладнювало те, що в місті по суті назрівало загальне повстання, мобілізовані мешканці відмовлялися захищати місто, а гарнізон через масовий перехід на бік росіян і втечі, почав слабнути [9, с. 98].

Врахувавши цю обставину та тривалі домагання й залякування з боку росіян, комендант пішов 20 квітня на переговори з командуванням “союзницькими” військами. В супроводі двох офіцерів він вийшов за межі фортеці і вів на Польських фільварках (тоді - північно-західна частина міста) упродовж години переговори з генералом В. Дерфельденом.

Сам А.Злотницький, очевидно, щоб захиститися від нападу з боку його співвітчизників, про його капітуляцію, про події того часу залишив дещо іншу інформацію. У його інтерпретації, повернувшись до Кам'янця-Подільського, він взяв на себе командування гарнізоном і став вивчати вказівки начальства. З них чітко простежувалось, що російські війська слід розглядати як союзницькі і мирні. Невдовзі ці війська оточили місто. Тоді генерал послав через австрійський кордон кур'єра-намісника від бригади Держка з проханням дати чітку відповідь, що робити в ситуації, яка склалася, і надати допомогу військами і продовольством. Коли ж посланець повернувся без відповіді, комендант послав з таким же проханням і тим самим маршрутом іншого кур'єра в Гродно. Водночас продовжував зволікати з виконанням ультиматуму М.М.Кречётникова та готувався до оборони. Але і другий посланець не привіз позитивної відповіді. Тим часом у гарнізоні складалась вкрай несприятлива обстановка. Масовий перехід вояків гарнізону на бік росіян робив фортецю дедалі слабшою. Більше того, мирні мешканці міста давали зрозуміти, що не піднімуть руку на владу, яка вже кілька тижнів панувала в краї. При

цьому росіяни взяли в заложники сім'ю А.Злотницького. Лише, коли прибулий від командувача українською дивізією генерал-майора Велевейського кур'єр повідомив, що його дивізія вже давно присягнула на вірність російській короні та про заснування в краї російського управління, коли вже не було жодної надії на допомогу, а підлеглі корпуси гарнізону подали заяву про капітуляцію, тільки тоді комендант пішов на переговори [9, с.119].

Висновки: У літературі побутує думка про те, що Москва ніколи не завойовувала, не загарбовувала, що вона лише об'єднувала російські землі навколо свого природного центра [2, с.39]. З формальної точки зору приєднання Правобережної України відбулося мирним шляхом, хоча насправді вона відійшла до Росії за допомогою величезної армії. Пояснюючи науковими термінами, Санкт-Петербург здійснив цю анексію за допомогою засобів холодної війни, а війська завершували здобуття цієї перемоги. Тобто росіяни проводили тривалу, цілеспрямовану підривну роботу на території східних кресів Речі Посполитої за допомогою обману, підкупів, залякувань, провокацій, шантажів, погроз, ультиматумів та опори на скривджених, незгідних, незадоволених, продажних осіб руйнували державу, суспільство і його мораль. Що ж до конкретної ситуації навколо Кам'янця-Подільського, то тут, за справедливою оцінкою академіка В.А.Смолія, особливий вплив на поведінку А.Злотницького здійснив ультиматум із вимогою скласти зброю, бо “у випадку опору гарнізон фортеці і місцева шляхта будуть покарані силою і мечем”.

Література:

1. Батюшков П. Н. Вольнь (1888) *Исторические судьбы Юго-Западного края* - СПб.: Тип. товарищ. “Общественная польза”, - С. 229.
2. Бушков А. А. (2000) *России, которой не было-2. Русская*

Антлантида: Историческое исследование - Красноярск: БОНУС; М.: ОЛМА-ПРЕСС, С. 39

3. Григоренко В.О. Приєднання земель (території сучасної Хмельниччини) до Російської імперії в 1793 р. в результаті переділу Польщі // *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матер. міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 року)*. – 133.

4. Костомаров Н.И. (1905), *Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования* - Кн. 7. - Т. XVII и XVIII, - СПб., - С. 385.

5. Марахов Г.И. (1979), *Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века* - К.: Вищ. шк., - С. 18.

6. *Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796)*, Вып. I. - Каменец-Подольский: Тип. Подольск, губерн. Правления, 1885 - С. 16.

7. *О присоединении к России украинских земель Речи Посполитой, (1903)*, // *Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при Императрице Екатерине (1792-1796)*. - Вильна: [Б.и.], - С. 119.

8. *Россия: Энциклопедический справочник* (1998), / Под ред. А. П. Горкина, А. Д. Зайцева, В. М. Карева и др. - М.: Дрофа, - С. 121.

9. Сицинский Е. *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*. (1894), К.: Тип С.В.Кульженка. - С.119

10. Смолій В. А. *Возз'єднання Правобережної України з Росією* (1978), - К: Наук, думка, - С. 137.

11. *Указ об отделении части войск для поддержания порядка в крае // Сборник сведений о Подольской губернии. Вып. II. Издание Подольского статистического комитета*. - Каменец- Подольск: Тип. Подольск, губерн. правления, 1882. - С. 161.

12. Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський на межі XVIII - XIX століть /

А. Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. 36. наук, праць за підсумками міжн. наук.-практ. конф. "Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків (16-17 травня 2003 р.). - Кам'янець-Подільський: Кам.- Поділ. держ. ун-т, 2004. - С. 55.

References:

1. Batyushkov P.N. Volyn (1888) Historical destinies of the South-Western region - St. Petersburg: Type. comrade "Public benefit", - p. 229.
2. Bushkov A. A. Russia that never existed-2. Russian Atlantis: Historical Research - Krasnoyarsk: BONUS; M.: OLMA-PRESS, 2000. - p. 39
3. Hryhorenko V.O. The annexation of the lands (territory of modern Khmelnytskyi) to the Russian Empire in 1793 as a result of the partition of Poland // Poles in Khmelnytskyi: a look through the ages: Collection. of science work for mother of the international scientific conference (June 23–24, 1999). p.- 133.
4. Kostomarov N.I. (1905), Collected works. Historical monographs and studies - Book. 7. - Vol. XVII and XVIII, - St. Petersburg, - P. 385.
5. Marakhov G.I. (1979), Social and political struggle in Ukraine in the 20-40s of the XIX century - K.: Vyshch. Shk. - P. 18.
6. Materials for the history of the Podolsk province (1792-1796), Vol. I. - Kamenets-Podolskyi: Type. Podolsk, province. Boards 1885 - p. 16.
7. On the accession to Russia of the Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth, (1903), // Collection of documents relating to the administrative arrangement of the North-Western Territory under Empress Catherine (1792-1796). - Vilna: [B.y.], - P. 119.
8. Russia: Encyclopedic reference book (1998), / Ed. A. P. Gorkyna, A. D. Zaitseva, V. M. Karev et al. - M.: Drofa, - P. 121.
9. E. Sytsinsky. The city of Kamenets-Podolsky. Historical description. (1894), K,: Type of S.V. Kulzhenka. - P.119

10. V. A. Smolii, Reunification of Right-Bank Ukraine with Russia (1978), - K: Nauk, dumka, - P. 137.
11. Decree on the detachment of part of the troops to maintain order in the region // Collection of the Podolsk Governorate. issue II. Edition of the Podolsk Statistical Committee. - Kamenets-Podolsk: Type. Podolsk, province. board, 1882. - P. 161.
12. Filiniuk A.H. Kamianets-Podilskyi on the border of the 18th and 19th centuries / A.G. Filiniuk // Kamianets-Podilskyi in the context of Ukrainian-European relations: history and modernity. 36. sciences, works based on the results of the international science and practice conf. Kamianets-Podilskyi in the context of Ukrainian-European relations (May 16-17, 2003). - Kamianets-Podilskyi: Kam.- Podil. state University, 2004. - p. 55.